

IDEA KOSOWSKA (Serbia)

Idea kosowska (w zależności od strategii interpretacyjnych przez niektórych traktowana jako tożsama z kosowskim mitem) stanowi konstytutywny, najbardziej żywotny i nośny ideologicznie element serbskiej idei narodowej (→ naród) i obejmuje kluczowe komponenty kształtującej się na przestrzeni wieków tradycji i kultury Serbów (→ tradycja; → kultura), jest też źródłem ich samoświadomości czy też (auto)identyfikacji etniczno-wyznaniowej (→ religia). Katalog pojęć – niekiedy (jak wspomniany mit) uznawanych za

synonimiczne wobec omawianej idei, niekiedy zaś za jej elementy składowe – uwzględnia mocno utrwalone w świadomości zbiorowej i nieustannie w ciągu stuleci ewokowane określenia, takie jak: *kosovska ideologija*, *kosovski zavet*, *kosovsko opredeljenje*, *kosovsko predanje*, *kosovski etos*, *kosovska tradicija*, *kosovska filozofija*, *vidovdanska etika*, *vidovdanski moral* czy *vidovdanska zavetna misao*.

W dużej mierze tożsama z modyfikowanym w ciągu pięciu stuleci mitem idea kosowska kształtowała się w obrębie dwóch podstawowych nurtów kreujących wizję narodu i państwa po bitwie na Kosowym Polu 15 czerwca 1389 roku (tzw. Vidov dan – dzień św. Wita, ale także Vida – pogańskiego słowiańskiego boga wojny): „wysokiego” – tworzonego przez piśmiennictwo cerkiewne (homiletyka i hagiologia) i literaturę historiograficzną oraz „niskiego” – reprezentowanego przez epikę ludową, a skodyfikowany kształt zyskała w połowie XIX wieku, przede wszystkim dzięki poematowi Petara II Petrovicia Njegoša *Gorski vijenac* (1847). Na kolejnych etapach dziejów narodu – zwłaszcza u schyłku XIX wieku i w okresie wojen bałkańskich z początku kolejnego stulecia, w międzywojennym okresie integracyjnego „jugoslawizmu” spod znaku Vidovdańskiej etyki i paralelnie doń kształtującej się religijno-politycznej (świętosawsko-nacjonalistycznej) idei wielkoserbskiej (z elementami faszystwu – głównie w czasach kolaboracyjnych rządów Milana Nedicia), wreszcie na etapie współczesnej (od lat 90. XX wieku) instrumentalizacji doktryny wielkoserbskiej opartej na ideologemie Kosowa, idea kosowska stała się podstawowym punktem odniesienia w programach politycznych, religijnych (religijno-politycznych) propozycjach reprezentantów serbskiej Cerkwi, poważnych konceptach (ale i pseudonaukowych wizjach) historiozoficznych, a także w obrębie szeroko rozumianej kultury. Jej konstytutywnymi elementami są: wiara w zbawczą i oczyszczającą moc ofiary i (uświęconej – usprawiedliwionej) zemsty, kult śmierci (męczeństwo za wiarę i wolność jako tryumf wolnej woli i niezłomnego ducha), religijno-mityczna wizja grzechu przodków (braku jedności, współpracy), za którą zbiorową odpowiedzialność ponosić muszą wszystkie generacje Serbów. Wiąże się z tym przekonanie o oczyszczającej mocy cierpienia/pokuty (misterium grzechu – cierpienia i zmartwychwstania), apoteoza Kosowa jako „serbskiej Golgoty”, „ziemi świętej” i „serca Serbii” (miejsca zapowiadanego powrotu do serbskiego złotego wieku, czyli odrodzenia imperium cara Dušana) oraz wizja kolistości i powtarzalności czasu.

Omawiając szczegółowo w najnowszym studium *Smrt na Kosovu Polju. Istorija kosovskog mita* (2016) proces ewolucji podstawowej fabuły mitu kosowskiego i towarzyszące mu zabiegi przekształcania jego znaczeń, Ivan Čolović (ur. 1938) wskazuje na obecne w nim, wzajemnie się dopełniające dwa podstawowe dyskursy – bądź to w ciągu stuleci przywołujące „uświęconą/świętą opowieść kosowską”, bądź też jej zeświecczoną wersję (czemu notabene odpowiadają dwa różne ideologiczno-lingwistyczne systemy językowe) – oby dwa jednak (zwłaszcza od wieku XIX) pozostające w służbie ideologii, która „historię przekształciła w religię” lub też „świecką religię” (wiarę w świętość

nacji) i „zamieniła opowieść o przeszłości na opowieść o jej narodzinach, śmierci i zmartwychwstaniu”.

Zanim kształtująca się do połowy XIX wieku *kosovska priča* przybrała kształt nośnego ideologemu Kosowa wpisanego w programy polityczne, przez blisko 450 lat funkcjonowała jako zmytizowana wersja opowieści o „zwycięskiej klęsce”. Utrwalone w piśmiennictwie cerkiewnym toposy pełniące z czasem funkcję nośnych mitologemów: narodu-ofiary (*narod-žrtva*), przymierza kosowskiego (*kosovski zavet*), dopełniającego wcześniejsze – starotestamentowo rozumiane przymierze świętosawskie (*svetosavski zavet*), królestwa niebieskiego (*carstvo nebesko*) jako nagrody za męczeńską śmierć za wiarę i związany z nimi mesjanistyczny ekskluzywizm, nade wszystko jednak wykreowana dzięki gęślarzom w ludowej *lazaricy* triada świętości, męstwa i zdrady (męczennik car Lazar, bohater – zabójca sułtana – Miloš Obilić i rzekomy zdrajca – Vuk Branković) stały się fundamentem, na którym władca-władyka i poeta Petar II Petrović Njegoš (1813–1851) zbudował ostateczną już wersję, przybierającą odtąd kształt wpisywanej w konkretne programy polityczne idei. Z legendy kosowskiej – popularnej wśród chłopskich powstańców Karađorđa na początku XIX wieku, będącej ważnym (politycznie i kulturowo homogenizującym Serbów) elementem postawy patriotycznej – Njegoš wyeksponował w swym poemacie przede wszystkim przejętą z epiki ludowej mityczną świadomość i język mitu, odsuwając na dalszy plan element martyrologii, a akcentując świętość aktu kosowskiego odwetu/zemsty („ko se ne osveti taj se i ne posveti”). Jedną z najmocniej wyartykułowanych w poemacie dewiz *Zlo činiti ko se od zla brani, tu zločinstva nije nikakvoga!* (Zło czynić, przed złem się broniąc, tu przestępstwa nie ma żadnego) argumentuje zasadność stosowania środków przemocy i nieuznawania wybaczenia w imię wyższych celów wytyczonych przez Boga w jego przymierzu z narodem. Cierpienie zaś jako kara za grzechy narodu (w wizji ludowych pieśniarzy chodziło o grzech zdrady Vuka Brankovicia wobec zbiorowości i grzech „niezgody” obrońców państwa), a także ofiara mają przy tym wymiar soteriologiczny, pozwalający także w cierpiącej (zniewolonej) społeczności serbskiej/czarnogórskiej dostrzec jej „wybraństwo” (posłannictwo, misję). Sam czyn zemsty niósł perspektywę dziejowej konieczności mającej strukturę „misterium winy, grzechu i odkupienia” oraz wyzwolicielskiej manichejskiej walki. Njegošowskie wyrównanie rachunków dziejowych za Bożym przyzwoleniem odczytywane było także jako akt uprawomocniony moralnie (*osveta pravde, osveta sveta i bogom zakršćena*) (N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, 1911), gdyż Obilicia Njegoš uznawał za idealnego człowieka poświęcającego się dla „kosowskiej religii” jako figury uniwersalnego powołania etycznego.

Skodyfikowana w Njegošowskim poemacie idea kosowska w drugiej połowie wieku XIX odgrywała rolę pierwszoplanową, stała się nawet – jak zauważa Dragan Stojković – „obsesją ideologów cerkiewnych, a później także elit intelektualnych i wojskowych” (za: I. Čolović, *Smrt na Kosovu Polju...*, 2016). Ufundowana na mitologemie „kosowskiej zemsty” cała polityczna

strategia ówczesnego państwa i widzącego siebie w roli „mściciela Kosowa” księcia Mihaila Obrenovicia (1823–1868) nakierowana była na „wyzwolenie ziem przodków spod panowania tureckiego” (Kosowa, Sandzaku i Macedonii), w środowiskach zorientowanych patriotycznie (nacjonalistycznie) rozumiana jako imperatyw „odnowy carstwa Dušana”. Ta – od lat 60. XIX wieku częściej nawet niż Miloš Obilić i księżę Lazar – ewokowana przez polityków postać stała się ulubionym bohaterem opracowań historycznych i utworów literackich (np. J. Sterija-Popović, *Davorje na Polju Kosovu*, 1854), a eksponowane w czytelnich i kawiarniach portrety cara i moda na tzw. *dušanke* (typ płaszczka) miały pomóc – jak przekonywali członkowie Zjednoczonej Młodzieży (Ujedinjena omladina) – „wskrzesić Lazara pod postacią Dušana”. Z łatwością przy tym dokonywano z pozoru drobnej reinterpretacji utrwalonego w strukturze kosowskiej idei obrazu wroga – miejsce zasługujących na zemstę Turków zajęli odtąd (coraz liczniejsi na Kosowie) inni „innowiercy” („barbarzyński naród bez historii”) – Albańczycy. Obchodzona w 1889 roku 500-letnia rocznica bitwy na Kosowym Polu, towarzyszące temu wielodniowe parady wojskowe, festyny sportowe i kulturalne zwane *Kosovijadą* i sam Vidovdan (wpisany wówczas także przez Cerkiew do kalendarza najważniejszych świąt) nosiły wtedy znamię „narodowej żałoby”, jak bowiem pisało: Kosowo – „głęboka i krwawa rana”, „bohatera mogiła”, „grób carstwa serbskiego” – zasługuje na pomszczenie. Mocno artykułowana jako serbski program polityczny idea kosowska stała się przy tym coraz wyraźniej także elementem integracyjnej idei jugosławizmu. Zapoczątkowane jeszcze w pierwszej połowie stulecia przez chorwackich ilirystów zabiegi inkorporowania tej idei w obręb wspólnotowej wizji iluzorycznej Ilirii, a także wysiłki bośniackich muzułmanów – zwłaszcza Safveta-bega Bašagicia (1870–1934; w utworze *Bošnjaci na Kosovu* kapitan Husein Gradašćević – słynny Zmaj od Bosne zwycięża w 1831 roku Turków na Kosowie, mszcząc się za Serbów i całą wspólnotę słowiańską) już u schyłku XIX wieku pozwolą rocznicowy Vidovdan obchodzić uroczyście także na terenach austro-węgierskiej Słowenii i Chorwacji, a samą ideę traktować jako element ich własnej przeszłości oraz gwaranta wspólnej przyszłości. Niewątpliwie jednak idea kosowska, w tym jak podkreślano zwłaszcza *kosovski zavet*, potraktowane zostały jako fundament niepodległego od 1898 roku Królestwa Serbii i Królestwa Czarnogóry. Ich przywódcy – Aleksandar Karađorđević (1888–1934) i Nikola I Petrović Njegoš (1841–1921) – obydwaj pretendujący do roli „mścicieli Kosowa” – wpisali do swych programów politycznych ściśle wówczas współpracujących ze sobą państw przywołane z epiki ludowej waleczne hasło „Za krst časni i slobodu zlatnu” (Za krzyż święty i wolność złotą), traktując imperatyw walki o odzyskanie Kosowa jako nadrzędny cel polityczny. Mocno utrwaloną w świadomości zbiorowej Serbów i Czarnogórców ideę w wersji skodyfikowanej przez Njegoša księżę Nikola I uzupełnił przy tym o mit Czarnogóry jako jedynej po bitwie kosowskiej obszar, na którym Serbowie/Czarnogórcy nie ulegli Turkom i gdzie żywa przez całe stulecia pozostawała

„wiara Obilicia” (Czarnogóra – bastion Serbów – uciekinierów z Kosowa) oraz „żyjących Obiliciem”, wypełniających *kosovski zavet* walecznych junaków – Czarnogórców, dzięki którym dokona się ostateczna zemsta na „poturczeńcach” i Turkach. Powstała jeszcze w 1867 roku popularna pieśń autorstwa władcy-poety Nikoli I *Onamo, onamo* precyzowała dokładnie cel polityczny, którym było zbrojne przejście Prizrenu i wypędzenie „diabła” i „zarazy” z Kosowa. Nowi już „mściciele Kosowa” – żołnierze, dzięki którym po bitwie pod Kumanovem podczas pierwszej wojny bałkańskiej (bitwa znana jako „osveta Kosova”) Kosowo włączone zostało do Serbii, potraktowani zostali jako bohaterowie, którym udało się wypełnić testament przodków.

Idea kosowska nadal jednak ewoluowała w obrębie integracyjnej ideologii jugoslawizmu, która jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej ukształtowała przekonanie o spuściznie kosowskiej jako świadectwie wspólnego pochodzenia, kultury i tradycji Serbów, Chorwatów i Słoweńców. W tym procesie szczególną rolę odegrał wybitny chorwacki rzeźbiarz Ivan Meštrović (1883–1962), który w 1915 roku, rozpoznając w tradycji poszczególnych etnosów jugosłowiańskich „różne Kosowa”, wykreował topos Kosowa jako wspólnego symbolu wszystkich klęsk przesądzających o utracie przez nie niepodległości państwowej i Kosowa jako „świętego miejsca”, które je jednoczy. Rozpoczęta przezeń jeszcze w 1907 roku realizacja projektu „Vidovdanski hram” (Vidovdańska świątynia), pomyślanego jako „świątynia religii skrajnego poświęcenia/ofiarności” (jej fundamenty miały przedstawiać ofiary, filary – wszystkich, którzy cierpią, wieża natomiast – wyobrażać dusze oczyszczone), ostatecznie nie zakończyła się sukcesem. Makieta świątyni, mająca ucieleśniać „wieczny ideał bohaterstwa i ofiary, z których ród/naród czerpie wiarę i siłę moralną”, pokazana w Wiedniu w 1910 roku, a następnie w wielu miastach Europy (Rzym, Londyn, Wenecja, Paryż) i w Ameryce (1925–1926) wraz z monumentalnymi rzeźbami bohaterów kosowskich stała się jednak prefiguracją rozpracowanej przez Meštrovicia w jego (brzmiących jak liturgiczne hymny) esejach „teologii świątyni” – „świętej opowieści o Kosowie”, w istocie zaś świeckiej religii narodu, którego archaiczna (przedkosowska) „dusza” jest nie tylko chrześcijańska, prawosławna czy serbska, lecz jugosłowiańska. Nieustannie ewokujący elementy idei kosowskiej dyskurs międzywojenny z jednej strony nawiązywał do dramatycznych dla Serbów wydarzeń pierwszej wojny światowej (przegranej wojsk serbskich i exodusu z Kosowa do Albanii oraz austro-węgierskiej okupacji), aktualizując przy tym motywy bohaterstwa, zdrady i zmartwychwstania (państwa serbskiego – zwłaszcza pod rządami króla Aleksandra, którego politykę postrzega się jako „wypełnienie kosowskiego testamentu”), z drugiej – w przypadku Meštrovicia – kreował jugosłowiańską „religię kosowską”. Jak stwierdził wybitny etnopsycholog i filozof Vladimir Dvorniković (1888–1956), w tym okresie „mit kosowski staje się narodowym kultem religijnym, zaczyna odgrywać życiową rolę religii i staje się moralnym kręgosłupem narodowego witalizmu” (*Borba ideja*, 1937). Do idei kosowskiej wpisanej w serbską, ale także jednocześnie jugosłowiańską

historiozofię dziejów sięgał m.in. filozof kultury Miloš Đurić (1892–1967), którego tzw. Vidovdańska Filozofia Nacjonalizmu (tj. patriotyzmu) miała stać się podstawą etyki ogólnej, a Serbowie jako predestynowani do roli jej depozytariuszy „przewodnikami wszechludzkości”. W opracowaniu *Vidovdanska etika* (1914) – nawiązującym do wyrosłej na gruncie epiki ludowej „serbskiej filozofii heroizmu” spod znaku pogańskiego boga wojny Vida – Kosowo postrzegane jest nie tylko jako początek nowych dziejów Serbii, ale także jako wpisany w obręb idei mesjanizmu i zlaicyzowanego misjonizmu początek całej przeobstwionej Słowiańszczyzny, a tym samym przeobrażonej Europy i całego świata. W nieco innym kierunku – wyraźnie nawiązując do synkretycznej (syntezującej „wiarę ludową / religię sfolkloryzowaną” z wyrażoną językiem mitu „religią immanencji”) Njegošowskiej wersji idei kosowskiej, ale też mocniej wpisując ją w wymiar przepojonej wątkami soteriologicznymi i mesjanistycznymi serbskiej historii świętej – przekształcał podstawowe kosowskie ideologemy biskup Nikolaj Velimirović (1881–1956). Traktując przymierze kosowskie jako początek serbskiej teodulii – służby Bogu (rozumianej także w kategoriach wybraństwa) historiozof szczególną uwagę poświęcał figurze cierpienia jako kary za grzechy dziedziczonej przez wszystkie generacje Serbów (*Srpski narod kao Teodul*, 1996). Figura ta obecna jeszcze w wizji ludowych pieśniarzy (militarna klęska na Kosowie jako wynik grzechu skłócenia możnowładców), przejęta przez Njegoša (w koncepcji historycznego przekleństwa Serbów), a następnie Velimirovicia i niektórych współczesnych historiozofów serbskich, łączona przy tym jest z figurą świętej zemsty wpisywaną w obręb idei millenarystyczno-mesjanistycznej zakładającej możliwość totalnego, ostatecznego, ziemskiego i zbiorowego zbawienia, odwracającego kosowską klęskę i umożliwiającego powrót narodu w przerwane koleiny procesu historycznego. Także w obrębie ukształtowanej w latach 30. zideologizowanej wersji świętosawia (→ religia; → *svetosavlje*), w którym belgradzcy teolodzy i ideolodzy akcentowali przede wszystkim „nacjonalizm (patriotyzm) św. Sawy”, podstawowe mitologemy idei kosowskiej stanowiły istotne źródło kształtowanej przez nich religijno-politycznej wersji idei wielkoserbskiej. Ta u podstaw organiczno-organicystyczna, zabarwiona religijnym mesjanizmem idea nacjonalistyczna, która przed wybuchem drugiej wojny światowej wchłonięła także elementy faszyzmu (Dimitrije Ljotić i jego „Zbor”; → naród), nawet kolaboracyjny rząd Milana Nedicia (1878–1946) określał w kategoriach „kosowskiego martirium”. „Władza ocalenia narodowego” (vlada narodnog spasa) i sam Nedić przywdziewali kostium kosowskiego męczennika i narodowego zbawcy, a porównywany przezeń do czasów bitwy na Kosowym Polu „okres próby”, przed jakim stanęli Serbowie na początku wojny, uznany został za karę, którą Serbowie winni odkupić, jednocząc się i rozpoznając jako naród. Nowych męczenników kosowskich, którzy przywołują Kosowo jako „wieczne źródło życiodajnych sił Serbów” i ich „drogowskaz”, wspierały środowiska „świętosawskich” intelektualistów i duchownych, którzy – po zakończeniu wojny, na emigracji – nadal rozwijali działalność ideologiczną (jako *Ljotičevići*,

Nedićevci, Dražinovci), w latach 90. już w pełni zresztą zasymilowaną i zinstrumentalizowaną w obrębie nowej fali nacjonalizmu. Zachowaniu żywotności i nośności ideologicznej idei kosowskiej do momentu „przebudzenia narodu” i „renesansu prawosławia” (świętosawia) u schyłku lat 80. sprzyjały nawet czasy „konfiskaty pamięci narodowej i zastępowania jej pamięcią zbiorową” (termin Dubravki Ugrešić); zepchnięty na margines dominującej ideologii „braterstwa i jedności” narodowy – serbski ideologem Kosowa pozostał „tolerowanym” przez władze socjalistycznej Jugosławii elementem serbskiej tradycji. Folklor – wykorzystywany w służbie nowej ideologii, zestrojony z mitem partyzanckim – pozwalał przy tym zaktualizować heroiczny komponent idei kosowskiej – zbudowane na folklorystycznej matrycy (metrum i topika) pieśni partyzanckie sławiły nowych Obiliciów, a bohaterstwo tych „prawdziwych (w przeciwieństwie do zdrajców – jak Nedić czy Draža Mihailović) tłumaczy dziejów narodowych” mierzono miarą bohaterstwa junaków kosowskich.

Postępujący od końca lat 80. proces rozpadu Jugosławii, destabilizujące sytuację wydarzenia na Kosowie i radykalna próba reinterpretacji serbskiej tradycji kulturowej usytuowały ideę kosowską w samym centrum dyskursu wokół bieżącej – kreowanej wówczas przez Slobodana Miloševicia – polityki wobec Kosowa. Jak zauważa Ivan Čolović, „stanie się ona wówczas podstawowym elementem konstruowanego przezeń etnonacjonalistycznego mitu” (*Politika simbola*, 1997). Przywołana przez Miloševicia podczas 600-letniej rocznicy bitwy kosowskiej na Gazimestanie topika narodu-ofiary i narodu-bohaterów, dla których Kosowo jest „sercem Serbii” i „ziemią świętą”, wzmocniona opiniami coraz aktywniej działających politycznie hierarchów Serbskiej Cerkwi Prawosławnej („tylko przywództwo Slobodana Miloševicia gwarantuje *kosovsku osvetu* – pomszczenie Kosowa” – bp Amfilohije) stanowiła fundament kształtowanej w następnych dziesięcioleciach idei nacjonalistycznej. Zaktualizowany topos „niebiańskiej Serbii” (*nebeska Srbija, Srbi kao nebeski narod*), o którym pisał jeszcze w latach 30. Nikolaj Velimirović, umacniał ekskluzywistyczne i mesjanistyczno-misjonistyczne pojmowanie roli nowych bohaterów kosowskich, którzy na wszystkich frontach wojennych mieli prowadzić (Njegošowsko rozumianą) wojnę usprawiedliwioną, będącą kontynuacją „kosowskiego boju”. Poza środowiskami politycznymi i cerkiewnymi, a także nacjonalistycznie zorientowanymi intelektualistami ideę kosowską ze wszystkimi jej konstytutywnymi elementami (męczeństwa, bohaterstwa, zdrady i zemsty) utwalały w ostatnich dziesięcioleciach także niezwykle popularne „nowo komponowane” epickie pieśni ludowe kreujące nowych (odrodzonych/reinkarnowanych) serbskich Obiliciów, Lazarów i Dušanów (w tej roli Milošević, Radovan Karadžić czy Ratko Mladić), którzy „wiecznie trwający” bój kosowski na „kolejnych serbskich Golgotach” (np. Bośnia jako drugie/kolejne Kosowo) „zamkną zwycięską uświęconą zemstą” (*Za krst časni i slobodu zlatnu. Izbor iz najnovije epske poezije*, izbor S. Čosović, K. Govedarica, 1994). W sytuacji nierozwiązywalnego w obecnej sytuacji geopolitycznej problemu – nieuznawanej przez Serbów podmiotowości państwowej istniejącej od 2008

roku Republiki Kosowa – prezentowana idea odsłania swoje aktualne oblicze: symbolicznego oręża w walce o uznanie narodowego interesu terytorialnego oraz historycznego.

Čolović I., *Smrt na Kosovu Polju. Istorija kosovskog mita*, Beograd 2016; Popović M., *Vidovdan i časni krst*, Beograd 2007; Zirojević O., *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, w: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, priredio N. Popov, Beograd 1996, s. 201–231.

Dorota Gil